

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ ЦЕНЗУРНОГО Й ПОЛІЦЕЙСЬКОГО НАГЛЯДУ XIX ст.

Політична культура українського народу XIX ст. формувалася в умовах, коли представники російського самодержавства всіляко обмежували право на свободу думки й слова громадян держави. Існуюча на той час система політичної цензури та поліцейського нагляду виступала важливим елементом абсолютизму.

Актуальним питанням історії культури є вивчення політичної культури українського народу в соціально-культурному аспекті, що неможливе поза виявленням характеру соціальних умов та рівнем культури функціонування існуючої політичної системи, з утворюючими її інституційними структурами.

На початку XIX ст. у влади, у зв'язку з посиленням хвилювань на Заході, виникають побоювання що подібні явища почнуть поширюватися в Російській імперії, і український народ почне активно відстоювати своє право на незалежність. Поліція розуму стає серйозним політичним питанням, і знаходить своє відображення в реалізації тривожних заходів щодо надання відповідного напрямку культурі, літературі та народній освіті. В таких умовах особливого значення набуває політична культура українського народу, що спирається на свободу волевиявлення, думки, слова та друку, включаючи усю сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників політичної системи. На цій основі можливе оптимальне забезпечення можливостей здійснення суб'єктивного впливу в політичній сфері та реалізація політичних дій, спрямованих на розвиток суспільства.

Сфера особистого життя людини має бути захищеною від абсолютного і безперешкодного втручання поліцейського і цензурного нагляду, що можливе в умовах правової держави. Культурне функціонування політичної системи напряму залежить від свобод, які отримує людина в сфері суспільно-політичного життя. Якщо на індивідуальному і груповому рівнях політична культура виявляє себе як єдність культури політичної свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона повинна доповнюватися новим інтегральним елементом, а саме культурою функціонування політичної системи та утворюючих її інституційних структур.

У випадку, коли державою встановлюється систематичний, цілеспрямований і всеосяжний контроль (у країнах із світським режимом), або офіційна церква прагне тримати під особистим наглядом (у теократичних державах) діяльність засобів інформації за допомогою особливих заходів більш-менш насильницького характеру, то тут можна говорити не лише про наявність цензури, але й низьку культуру функціонування політичних інститутів та систем.

Водночас моделі функціонування політичних інститутів та систем багато в чому будуть залежати від діяльності самих суб'єктів політичного процесу. З одного боку — влада несе відповідальність за забезпечення і подальший розвиток суспільно-політичного життя країни та визначає основні напрямки та форми роботи в політичній сфері, а з іншого — культурний і духовний потенціал народу виступає ментальною основою для формування політичної культури. Через спадкоємність, український народ передає притаманне йому споконвічне прагнення до духовної свободи та волі. Історія України XIX ст. є яскравим підтвердженням тому, що ніякими репресивними методами і засобами неможливо викоринити високу духовність і моральність, що лежить в основі ціннісних орієнтацій українців.

В Російській імперії цензурний і політичний нагляд став невід'ємною частиною політичної системи та утворюючих її інституційних структур. В дослідженні М.А. Зеленова для аналізу цензури визначається два її типи: відкрита та прихована [15]. На думку автора статті, цензура в XIX ст. була відкритою, тобто пов'язаною із введенням у дію директивних матеріалів, що накладають офіційну заборону на публікацію або оприлюднення певної інформації. Певною мірою вона носила й прихований (негласний) характер, коли застосовуються методи залякування як попередження щодо небажаного розголошення певних відомостей. У таких умовах неблагонадійним особам шляхом загроз забороняється висловлювати власну точку зору або підтримувати певні ідеї. До категорії неблагонадійних могли потрапити громадяни, які знаходилися під особливим поліцейським наглядом. Політичні доноси, які стали нормою життя тогочасного суспільства, ретельно перевірялися різними наглядовими органами, і відповідно, робилися певні висновки щодо благонадійності певних осіб та їхньої відданості існуючій владі.

Цензуру, що мала місце в період польського національно-визвольного руху XIX ст., можна також поділити на попередню та наступну (адміністративно-каральну). Наступна цензура виконує роль заборонно-репресивної машини, що включає різні форми й методи контролю, впливу та пресингу. Тут більш доречним буде широке вживання поняття «цензура», що має назву — цензурний режим, котрий складається в суспільстві незалежно від наявності установ, які здійснюють цензурний контроль. Щодо розуміння значення цензурного режиму, то саме він забезпечує людині той чи інший ступінь свободи слова, друку, і думки в будь-якому суспільстві [8]. У цілому ж, образ і стан цензурного режиму, що існує в державі, є визначальним показником розвитку політичної культури будь-якого народу.

Зміст та наслідки духовно-цензурного нагляду, створеного російським самодержавством, досліджується в працях російського бібліографа, письменниці, перекладача А.В. Мезьєр [21, 22], відомого російського критика О.М. Скабічевського [34], російського письменника, адвоката, суспільного і земського діяча К.К. Арсенєва [1–4], історика Ал. Котович [16], історика М.К. Лемке [17–20], барона Н.В. Дрізена [9].

Крім того, багато історичних журналів того часу, таких як «Русская старина», «Исторический вестник», «Русский архив» та інші, друкували матеріали

і спогади про цензуру. Особливу частину цієї літератури складають мемуари самих цензорів: російського державного діяча, міністра внутрішніх справ, графа П.О. Валуєва [6–7], історика літератури О.В. Никитенка [23–24], начальника Головного управління із справ друку Є.М. Феоктистова [35] та інших.

У ХХ — на початку ХХІ ст. з'явилися праці з історії цензури приват-доцента Санкт-Петербурзького університету М.А. Рейснера [33], П.А. Зайончковського [10–14] та Н.Г. Патрушевої [25–32].

Особливу увагу привертає особистий щоденник міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва [6], який складається із трьох частин: першої — надрукованої в «Русской старине» 1891 р., яка відноситься до періоду 1847–1860 рр.; другої — надрукованої у 1907 р. у «Вестнике Европы», яка охоплює 1860–1880 рр.; і третьої — надрукованої у збірці «О минувшем», яка охоплює 1880–1884 рр. Серед інших важливих історичних фактів, у щоденнику згадується про записку, яку в 1863 році П.О. Валуєв написав до Олександра I, попередивши його про те, що в середині країни відбувається роздмухування небезпечних політичних думок, наслідком чого може бути поширення громадського неспокою. На його думку, необхідно терміново попередити можливе втручання в справи Російської імперії Європейських держав, які зі збройними силами можуть виступити на захист Польщі. Щоб зберегти недоторканість і прерогативи верховної влади, П.О. Валуєв запропонував провести реформу у вищому державному управлінні.

В опублікованому щоденнику О.В. Никитенко (1804–1877) зібрано багатий культурно-історичний матеріал, в якому досить широко розкрито історію цензури в Російській імперії [235–236]. В цьому історичному документі власноручно описано життя відомого історика літератури та літературного критика, який починав свій життєвий шлях як кріпосний, потім домашній учитель, студент, журналіст, який дослужився до посади цензора і чиновника Міністерства народної освіти, а згодом — таємного радника. О.В. Никитенко також обіймав посаду професора Санкт-Петербурзького університету (1834–1864), був дійсним членом Академії наук (з 1855 р.), офіційним редактором журналів «Сын отечества» (1840–1841), «Современник» (1847 — початок 1848), «Журнал Министерства народного просвещения» (1856–1861), газети «Северная почта» (1862) та інших видань. Написані ним записки і щоденник відтворюють панораму протиріч епохи ХІХ ст. О.В. Никитенко достовірно відтворив портрети і характери багатьох відомих на той час осіб, серед яких такі впливові сановники і міністри, як Уваров, Бенкендорф, Головнін та інші, члени імператорського прізвища та царедворці, відомі діячі університетського й академічного середовища, а також видатні письменники ХІХ ст.: Пушкін, Булгарін, Греча, Погодін, Герцен, Кукольник, Вяземський, Гончаров, Тютчев та багато інших.

Матеріали щоденника є цікавим «людським документом». Це дозволило автору статті осмислити історію життя і діяльність О.В. Никитенко, як одного із досить відомих в ХІХ ст. українців, який пережив на собі наслідки кріпосного життя, і згодом увійшов до вищих ешелонів політичної влади, як таємний радник і чиновник бюрократичного апарату самодержавства. Зі сторінок щоденника постає яскрава самобутня особистість, з високим рівнем політичної куль-

тури, людина високої моральності і твердих переконань. У своїх вчинках Никитенко виявляє надзвичайну поміркованість і мужність. Він є надзвичайно розумною, благородною і вольовою людиною. Никитенко виявив себе як талановитий вчений, педагог і критик, який розглядає свою викладацьку, наукову, й цензурну діяльність як суспільне служіння. Він показав себе як чоловік ліберальний і доброзичливий, який разом з тим вмів вимогливо і професійно ставитися до дорученої йому урядом справи. Вражає те, як Никитенко спромігся в оточуючій йому чиновницько-бюрократичній атмосфері зберегти свою незалежність та незаплямоване ім'я.

Щоденник (особливо його першу частину) написано досить енергійно, із влучними класичними афоризмами, і разом з тим — із вражаючою гіркотою. Никитенко гостро відчуває ту несвободу думки і слова, які отримав український народ під гнітом російського самодержавства. Самому О.В. Никитенку було досить важко примиритися із існуючим режимом. Проявляючи високу політичну культуру у стосунках із правлячим урядом, він сповідує філософію, найвищою метою якої є досягнення мудрості шляхом власного терпіння. Така позиція є досить типовою для більшості українського народу в XIX ст. Для того, щоб зберегти власну честь і гідність, і не змінити самому собі, Никитенко обирає для себе наступне життєве кредо: «мета життя — не щастя, а обов'язок». Разом з тим, як патріот своєї Вітчизни, він з обуренням ставиться до Бенкендорфської літературної управи. Похмуру вітиху Никитенко знаходить лише в думках про власну смерть. Йому боляче від того, що доводиться пристосовуватися і жити в умовах, коли його власний народ не може повноцінно розвивати свою власну культуру і мову. Однак, не зважаючи на прийняте Никитенком смирення, як власну життєву філософію, О.С. Пушкін (1835 р.) у листі до П.А. Плетньова називає його «лягаючимся осленком», впертим малоросом, що відверто проповідує опортунізм. В двох останніх частинах щоденника Никитенко, із властивою його натурі іронією, піддає нещадній критиці дії самодержавства, завдяки яким створено справжній цензурний терор. Від освіченого українця неможливо приховати гірку правду щодо свідомої політики самодержавства спрямованої на знищення національної мови і культури його рідного народу [23–24].

Відомий російський історик Михайло Костянтинович Лемке, який жив у XIX ст., був переконаний, що історія цензури є найкращим способом для дослідження усєї сукупності політики будь-якого моменту. У його праці «Очерки по истории русской литературы и журналистики XIX столетия» у частині: «Эпоха обличительного жанра (1857–1864 гг.)» автором виявляється значний вплив народних мас на пробудження суспільно-політичної думки у Російській імперії [189]. Лемке звертається до патріотичної творчості народу, і зазначає, що тут помітне прагнення до протесту та викриття. Він підкреслює, що такі явища особливо виявляються на сторінках «Сына Отечества» та «Карикатурном листке» Данилова. М.С. Лемке визначає особливий вплив на формування політичної культури населення країни журналу «Іскра», на сторінках якого розкриваються питання кріпосного права, судової діяльності,

ставлення до гласності, свободи друку, публікуються новини стосовно чиновників і поліції.

У дослідженні Лемке наводиться багато подібних фактів, які є свідченням того, що серед представників нижчих станів суспільства досить помітно проявлялася учасницька політична культура, яка фіксувала значний інтерес громадян до політики, активне ставлення до політичної влади, готовність брати особисту участь у політичному житті.

У розділі «Епоха цензурного террора (1848–1855 гг.)» М.К. Лемке аналізує зміст цензурного уставу, та виявляє наслідки його застосування за часів графа С.С. Уварова. На його думку, події революції 1848 р. значно активізували суспільно-політичне життя в Російській імперії. У наслідок існуючих загроз, урядом посилюється поліцейський і цензурний нагляд. Історик переконаний, що цензурний комітет, який було засновано 2 квітня 1848 р. отримав необмежені компетенції. До нього увійшли: Д.П. Бутурлін, барон М.О. Корф, П.І. Дегай. В записках графа Строганова та барона Корфа історик М.К. Лемке знаходить місця, в яких йдеться про неблагонадійність літератури, що з'явилася у наслідок революції 1848 р., і про бездіяльність цензури. Однак, у результаті її подальшої мобілізації, в країні починає відбуватися небувале суспільне пригнічення. Дійшло до того, що Микола I у 1849 році звинуватив Уварова в запопадливості не по розуму.

Наступний розділ «Русское «Bureau de la presse» К.М. Лемке присвячує цензурній і видавничій діяльності Фадея Булгаріна, де зібрано 19 його портретів та 81 карикатура, у яких представлено найбільш відомого на той час у літературних та журналістських колах критика, цензора і видавця.

В своїй праці «Епоха цензурных реформ 1859–1865 годов» М.К. Лемке наголошує на тому, що саме у «шестидесяті роки» ХІХ ст. відбулася переоцінка і перебудова усього попереднього періоду у державному і суспільному житті Російської імперії. Такі зміни торкнулися різноманітних політичних, освітніх і культурних закладів, попереду яких стояла, звичайно, цензура. Суспільство, яке знаходилося в залізних обручах тридцятилітніх оков, почало одноголосно висловлюватися за необхідність невідкладного надання держави більшої політичної свободи [18].

В праці Е. Тарновського «Четыре свободы», написаній ним у 1906 році, визначаються зміст та значення дефініцій: «свобода особистості», «свобода зібрань і союзів», «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода викладання», «свобода друку». Не зважаючи на суворий цензурний і поліцейський нагляд, який мав місце у ХІХ — початку ХХ ст., автор підсумовує здобутки у розвитку особистих прав людини, які сталися за цей час [81]. Безперечно, означені ним поняття є складовими політичної культури народів, які проживали у ХІХ — на початку ХХ ст. в Російській імперії.

Заслуговує на увагу книжка Е. Боброва «Литература и просвещение в России в XIX веке», видана у 1901 році. Вона присвячена відомим діячам літератури, науки і культури того часу, таким, як Ф.П. Буслаєв, І.І. Давидов, Д.М. Веланський, Д.В. Веневітинов, С.Т. Аксаков, В.С. Печерін, в ній також описується історія масонства, яке існувало в Російській Імперії ХІХ ст. [5].

Особливо цікавими є праці історика російської цензури Н.Г. Патрушевої, в яких окрема увага приділяється вивченню діяльності цензурних комітетів і цензорів у землях Малоросії, Новоросії та Слобідської України на початку XIX — початку XX ст. [28].

Слід зазначити, що в період польського національно-визвольного руху XIX ст. політична культура українського народу формується не лише в рамках цензурного й поліцейського контролю, але й значно виходить за ці межі. Це виявляється у підтримці (або не підтримці) громадянами держави існуючої влади, свободі слова, думки, волевиявленні народу, патріотичних настроях тощо.

В період польського національно-визвольного руху XIX ст. політична цензура здійснюється як система дій, орієнтованих на забезпечення інтересів російського самодержавства. Цензорам вдається знаходити революційний підтекст навіть в українських народних піснях, які забороняється співати в публічних місцях. Цензура і поліція потрапляють в організаційну та контрольно-регулятивну зону влади, і за допомогою використання різноманітних методів і засобів, що були законодавчо закріплені монархом, всіляко обмежують право українського народу на свободу слова і думки.

1. *Арсеньев К.К.* Судебное следствие. Сборник практических заметок / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1871.
2. *Арсеньев К.К.* За четверть века. Сборник статей / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1915.
3. *Арсеньев К.К.* Законодательство о печати. / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1903; *Его же.* Свобода слова и веротерпимости. Сборник статей / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1904.
4. *Арсеньев К.К.* Предание суду и дальнейший ход уголовного дела до начала судебного следствия / Константин Константинович Арсеньев. — СПб., 1870.
5. *Бобров Е.* Литература и просвещение в России в XIX веке / Е. Бобров. — Казань: Типо-литогр. Имп. Ун-та, 1901. — 215 с.
6. *Валуев П.А.* Дневник министра внутренних дел П. А. Валуева / Петр Александрович Валуев. В 2-х т. — Т. 1. — М., 1961. — 421 с.
7. *Валуев П.А.* Записка Александру II «О положении крестьянского дела в начале сентября 1861 г.» / Петр Александрович Валуев // Исторический архив. — 1961. — № 1. — С. 65–81.
8. *Горяева Т.* Политическая цензура в СССР. 1917–1991 / Тамара Михайловна Горяева. — М.: РОССПЭН, 2002. — 400 с. — (Сер. «Культура и власть от Сталина до Горбачева. Исследования»).
9. *Дризен Н.В.* Драматическая цензура двух эпох. 1825–1881 / Н.В. Дризен. — СПб.: Книгоиздательство «Прометей» Н.Н. Михайлова, 1917. — 348 с.
10. *Зайончковский П.А.* Высшее военное управление. Император и царствующий дом / Петр Андреевич Зайончковский // П. А. Зайончковский: Статьи, публикации и воспоминания о нем. — М., 1998. — С. 70–98.
11. *Зайончковский П.А.* Кирилло-мефодиевское общество (1846–1847) / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1959.

12. *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1968. — 363 с.
13. *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1978. — 288 с.
14. *Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия / Петр Андреевич Зайончковский. — М., 1970.
15. *Зеленов М.А.* Аппарат ЦК ВКП (б) — ВКП (б), цензура и историческая наука в 1920-е годы: Монография. — Ниж. Новгород, 2000. — 540 с.
16. *Котович А.* Духовная цензура в России 1799–1855 гг. / Ал. Котович. — СПб.: Издатель: Типография «Родник», 1909. — 624 с.
17. *Лемке М.К.* Николаевские жандармы и литература 1826–1855 гг. По подлинным делам третьего отделения собственной Е.И.В. канцелярии / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Изд. Бунина, 1909. — 614 с.
18. *Лемке М.К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия: Эпоха обличительного жанра (1857–64 гг.); Эпоха цензурного террора (1848–55 гг.); Русское «Vigilant de la presse». — Фаддей Булгарин с 19 портретами и 81 карикатурой / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Типография СПб. Т-ва печ. «Изд. Дела», «Труд», «Фонтанка 86», 1904. — 427 с.
19. *Лемке М.К.* Политические процессы М.И. Михайлова, Д.И. Писарева, Н.Г. Чернышевского (по неизданным документам) / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Издательство Поповой, 1907. — 421 с.
20. *Лемке М.К.* Эпоха цензурных реформ 1850–1865 гг. / Михаил Константинович Лемке. — СПб.: Книгоиздательство М.В. Пирожкова, 1904. — 540 с.
21. *Мезьер А.В.* Библиографический указатель по истории и теории русского книговедения — по 1923 год включительно / Августа Владимировна Мезьер. — СПб.: Колос, 1924. — 484 с.
22. *Мезьер А.В.* Русская словесность с XI по XIX столетие (в 2 ч.) / Августа Владимировна Мезьер. — СПб., 1902. — 815 с.
23. *Никитенко А.В.* Записки и дневник 1804–1877 гг. / Александр Васильевич Никитенко. В 2-х т. — СПб.: Книгоиздательство М.В. Пирожкова, 1904. — 1244 с.
24. *Никитенко А.В.* Записки и дневник. В 3-х тт. Биографии и мемуары / Александр Васильевич Никитенко / Под ред. М. Захарова, 2005. — 640 с.; — 608 с.; — 592 с.
25. *Патрушева Н.Г.* Организация надзора за книжным делом Российской империи в «Отчете Главного управления по делам печати за 1882–1891 гг.» / Наталия Генриховна Патрушева // Книга: Исслед. и материалы. — М., 2008. Сб. 88, — № 1. — С. 163–199.
26. *Патрушева Н.Г.* Организация цензурного надзора в Российской империи во второй половине XIX — начале XX века в циркулярах цензурного ведомства. / Наталия Генриховна Патрушева // Цензура в России: История и современность: Сб. науч. тр. — СПб., 2008. — Вып. 4. — С. 197–253.
27. *Патрушева Н.Г.* Проблемы взаимоотношений деятелей печати с цензурой в конце 1860-х — начале 1880-х гг. / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России в конце XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 1996. — Вып. 8. — С. 29–50.
28. *Патрушева Н.Г.* Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России в XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 2006. — Вып. 13. — С. 181–251

- (В соавторстве с В.В. Антоновым, Н.А. Гринченко, В.С. Измозиком, Д.А. Эльяшевичем).
29. *Патрушева Н.Г.* Цензурный аппарат России во второй половине XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Памяти Ю.Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н.О. Серебрякова, Т.Н. Жуковская. — СПб., 2000. — С. 669–678.
 30. *Патрушева Н.Г.* Центральные учреждения цензурного ведомства (1804–1917) / Наталия Генриховна Патрушева. // Книжное дело в России в XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. /— СПб., 2008. — Вып. 14. — С. 185–302 (В соавторстве с Н.А. Гринченко).
 31. *Патрушева Н.Г.* История цензурных учреждений в России во второй половине XIX — начале XX века / Наталия Генриховна Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX века: Сб. науч. тр. — СПб., 2000. — Вып. 10. — С. 7–48.
 32. *Патрушева Н.Г.* Организация новых цензурных учреждений во Владивостоке, Екатеринославле, Нижнем Новгороде, Ростове-на-Дону, Саратове, Томске и Харькове / Наталия Генриховна Патрушева // Цензура в России: История и современность: Сб. науч. тр. — СПб., 2006. — Вып. 3. — С. 296–317.
 33. *Рейснер М.А.* Духовная полиция в России. — СПб.-М.: Товарищество М.О. Вольф, 1910. — 108 с.
 34. *Скабичевский А.М.* Очерк истории русской цензуры / Александр Михайлович Скабичевский. — СПб., 1892. — 340 с.
 35. *Феоктистов Е.М.* За кулисами политики и литературы. 1848–1896. Воспоминания / Евгений Феоктистов / Предисловия А.Е. Преснякова и Ю.Г. Оксмана. — М.: Новости, 1991. — 461 с.
 36. *Энгельгард Н.* Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703–1903) / Н. Энгельгард. — СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1904. — 388 с.